

ХЕТЕРОКЛИТИЧКО *METALLI* У НАТПИСИМА РУДНИЧКОГ НОВЦА

Римски новац другог века садржи занимљив, мањи низ семиса и квадранса, кован углавном за време Трајанове и Хадријанове владе а намењен рудницима подунавских провинција. Он поставља више проблема нумизматичарима и историчарима римског рударства: не може се поуздано одредити где је кован, у какве сврхе и за које руднике¹. Расправљајући о тим проблемима научници доста лутају и због околности што је конструкција легенди рудничког новца погрешно схваћена. Мој чланак треба да исправи ову погрешку и укаже на стварне последице новог тумачења. Иако ограниченог интереса, изабран је за зборник професора Милана Будимира с погледом на главни правац његовог рада, који сједињује науку о језику с истраживањем античке и доцније историје балканских земаља.

Реч је о натписима на задњој страни новца, чији је задатак да покажу којим рудницима припадају поједине емисије. Према падешким наставцима² постоје три групе ових натписа³:

¹ Основну библиографију о тој монети чине радови (поред каталога цитираних ниже, нап. 3): R. Mowat, *Eclaircissements sur les monnaies des mines*, Rev. num. 1894, 373—413; M. M. Васић, *Старинар* 11 (1894) 139—143; K. Regling, *Metalla* (бр. 3), RE XV (1932) 1322 sq. (уп. чланак истог аутора у F. Schrötters *W-buch d. Münzkunde*, Berlin—Leipzig 1930, 71); B. Zmajić, *Rudnički novci Rimskog Carstva*, Numizmatičke vijesti 21 (1964) 1—11; још необјављена расправа M. P. Васића и В. Симића (в. ниже, нап. 9). Уп. и P. Марић, *Из нумизматичке збирке Народног Музеја*, Старинар 5/6 (1954/5) 350.

² Изостављене су две врсте реверсних легенди, METAL DELM (в. ниже, нап. 53 и 54) и MET NOR (Хадријан, ВМС III 533, бр. 1850—1852), чији се падешки наставак због високог степена скраћења не да поуздано одредити; како ће се видети, у питању је хетероклитички плурал.

³ Скраћеница ВМС означава дела: H. Mattingly, *British Museum Catalogue. Coins of the Roman Empire, III: Nerva to Hadrian*, London 1936; IV: *Antoninus Pius to Commodus*, London 1940. Уп. и каталог, нешто непотпунији у овој ствари, H. Mattingly — E. A. Sydenham, *The Roman Imperial Coinage (RIC), II: Vespasian to Hadrian*, London 1926; III: *Antoninus Pius to Commodus*, London 1930

- I (a) AELIANA PINCENSIA (Хадријан, *ВМС* III 533 бр. 1850—2)
- II (b) DARDANICI (Трајан, Хадријан?, Антонин Пије, *ВМС* III 234 бр. 1106—9; 534 бр. 1857—9; IV 370*)
- (c) METALLI PANNONICI (Трајан?, *ВМС* III 234 §)
- (d) METALLI VLPIANI (Трајан, *ВМС* III 234 II и 235+ †)
- (e) METALLI VLPIANI DELM (Трајан, *ВМС* III 235 *)
- (f) METALL VLPIANI DELM (Трајан, *ВМС* III 234+)
- (g) METALL VLPIANI PANN (Трајан, *ВМС* III 234 †)
- III (h) METAL AVRELIANIS (Марко Аурелије?, *ВМС* IV 687)
- (i) METAL PANNONICIS (један од Антонина?, *ВМС* III 535 бр. 1860).

Најјаснији је натпис прве групе. *Aeliana* и *Pincensia* су очевидно придеви средњег рода у номинативу плурала, који подразумевају неисписану реч *metalla*⁴; новац се односио на Хадријанове руднике у долини Пека, античког Пинкуса⁵.

Падеж натписа треће групе може бити датив или аблатив и опште је мишљење да се ради о аблативу⁶. При томе се обично није рекло с којом врстом аблатива треба рачунати али се свакако мислило на аблатив места⁷. Премда би се у добром латинитету очекивало да аблативу места код синтагме типа *Metalla Pannonica* претходи предлог⁸, такво тумачење заиста не можемо искључити, имајући у виду природу контекста и, уопште, еластичност прописа латинског језика о употреби и неупотреби предлога пред аблативом места. Међутим, недавна рентгенска анализа садржаја рудничке монете II века показала је да серије појединих *metalla* (*Aureliana*, *Dardanica*, *Delmatica*, *Pannonica*, *Pincensia*, *Ulpiana*) нису коване у самим рудничким областима, већ све у једном центру, вероватно

⁴ Старо мишљење (Frölich, Morelli, Katancsich) да треба подразумевати, према примеру неких грчких агонских новаца, реч *certamina* није прихватљиво већ и стога што агонског новца на западу није било: врста уосталом јасно припада групи рудничких емисија, и по изгледу и по типу реверса (уп. *ВМС* III 533 бр. 1850—2, 535 бр. 1860; IV 687), како је указао још J. Eckhel, *Doctrina numorum veterum*, VI, Vindobonae 1796, 447.

⁵ М. М. Васић је сматрао (*Сипаринар* 11 (1894) 42sq.) да се пинкумска рудничка област ограничавала на Кучајну и саму долину реке Пека (нпр. без Мајданека: *ib.*, 140), док А. Мόcsy, *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior*, Budapest 1970, 36 и сл. 12, укључује у њу и средњи и горњи ток Млаве. За геолошки преглед бројних налазишта овог подручја в. V. Simić, *Istoriski razvoj našeg rudarstva*, Beograd 1951, 242sq.

⁶ Mowat, *loc. cit.*; уп. E. Ardaillon, *Metalla*, Dict. des ant. III 2 (1904) 1849; Мόcsy, *op. cit.*, 38, итд.

⁷ С обзиром на врсту натписа могло би се рачунати само још са аблативом *separationis*, али у томе случају би одсуство предлога било необјашњиво; за аблатив места се изричито изјашњава V. Kondić, *Novac u Beogradu*, Beograd 1967, 53. K. Regling (*Schrötters W—buch* 71) напомиње да је значење падежа друге и треће групе (по њему генетив и аблатив) неизвесно.

⁸ Уп. нпр. Plin., *NH XXXI* 29: *in Scyretico metallo arbores... saxae fiunt cum ramis*.

Риму⁹. Стога се мора одбацити објашњење легенди (h) и (i) као аблатива производног места, „(начињено) у Аурелијанским (одн. Панонским) рудницима”¹⁰. Мање је привлачно претпоставити да се ту аблативом места одређивало подручје оптицаја серија, „(вреди) у Аурелијанским (одн. Панонским) рудницима”, јер за такав аблатив нема аналогije у натписима римског новца¹¹ и јер су се, по свему судећи, серије једних рудника могле употребљавати и у другим рудницима¹². Знатно је вероватније да су легенде (h) и (i) исписане у дативу предмета. Приходи фискалних рудника сливали су се у две царске благајне у Рим¹³, па је свакако и служба расподеле рудничке монете била централизована у овом граду: разумљиво је стога да је серија новца коју је средишна администрација наменила једној рудничкој области могла носити име области у падежу индиректног објекта, не само у номинативу.

Основно је питање легенди средње групе. Научници који су их помињали сматрали су их увек генетивским, не изјашњавајући се да ли је реч о генетиву места или присвојном генетиву¹⁴. На страну то што би се код вишечланих легенди (c)—(g) пре очекивао *ablatus loci* него локатив, прву могућност треба одбацити из разлога који важе и за врсте (h)—(i). Друга се могућност не би чинила невероватном¹⁵ да све околности не говоре да је у питању плуралски облик. Царски рудници ових крајева су били организовани у јединице¹⁶ од којих је свака заузимала знатне површине и обухватала велики број објеката, те се реч *metallum* за њих употребљавала, колико

⁹ М. Р. Васић — В. Симић, *Новци римских рудника у Илирикуму* (саопштено у Археолошком институту у Београду, 8. XI 1971). У саопштењу се остављају две могућности, да је новац кован у Риму или на Космају, и даје се предност другој, која је по моме мишљењу мање вероватна.

¹⁰ Такав локатив је познат са производа сличне врсте, као што су судови или златне полуге (нпр. NAISI).

¹¹ Уп. М. Grant, *From Imperium to Auctoritas*, Cambridge 1946, 5.

¹² Како показују налази на Космају серија (a), (b), (d), (e), (g), (h), (i), наведени код Васића и Симића (уп. Марић, *loc. cit.*).

¹³ Уп. О. Hirschfeld, *Die kaiserlichen Verwaltungsbeamten bis auf Diocletian*², Berlin 1905, 175.

¹⁴ Mowat, Ardaillon, Regling, Mattingly, Mócsy, *loc. cit.*, итд.

¹⁵ Уп. нпр. посесивне генетиве у натписима тесера (Dessau, *ILS* 6118: *tessera pagi Minervi*, итд.).

¹⁶ Употреба термина „рудничка област (регион)” у овом чланку је донекле арбитрарна, што је неизбежно с обзиром на малобројност података о административној подели илирских рудника. Под њим ја подразумевам територијалну целину, непрекинуту — изузев можда ситних енклава — муниципалним и другим нецарским земљама, која је шира од евентуалних саставних јединица ранга салтуса а ужа од агломерата више одвојених рудничких подручја створеног из организационих разлога (типа *argentariae Pannonicae et Dalmaticae*). Разуме се, тешко је издвојити рудничке области на тлу као што је дарданско, где видимо више рудничких комплекса одељених мањим одстојањима, и тамо где налазишта смештена на једном простору дају више метала (по правилу, фискална *metalla* су водила засебну администрацију зависно од тога какве минерале садрже). Флексибилност система рудничке прокурателе чини проблем још замршенијим.

видим, више у колективу него у сингулару¹⁷. Да останем код примера географски и временски блиског¹⁸, навешћу одредбу *ad metella(!)*¹⁹ за место боравка неких припадника доњомезијске кохорте I Hispanorum откомандованих привремено у једну дарданску рудничку област²⁰. Тако гледајући, схватљиво је што се и за пинкумску рудничку област — чија је важност, ако се цени по броју односних писаних сведочанстава, застајала за важношћу космајске, дарданске и домавијске²¹ — употребио колектив (*metalla*) *Aeliana Pincensia*, али би била несхватљива појава сингулара у легендама (b)—(g). Судајући по бројности и разноврсности серија (b)—(g), по њиховим представама и епитетима реверсних натписа изведеним од провинцијских а не регионалних имена, свака од њих се морала тицати рудничког комплекса значајнијег од пинкумског²². У ствари, да натписи (b)—(g) и нису у сингулару већ у номинативу плурала као натпис (a), види се поређењем легенди *Metalli Pannonici* (c) и *Metal(lis) Pannonicis* (i), с монете намењене очевидно истим рудницима²³: ова друга, недвосмислено у плуралу, открива да облик *metalli* у легенди (c), као и свим легендама средње групе, представља хетероклитичку множину.

¹⁷ Што не искључује да се и сингулар *metallum* могао појавити у томе значењу (нпр. облици *metallum* и *metalla* се напоредо употребљавају за чувени рудник код Випаске); употреба ове речи на натписима и у документарним изворима уопште говори, међутим, да је сингулар *metallum* ту обележавао обично мање руднике (нпр. приватне) и каменоломе. Плуралски карактер званичних латинских термина за данашњи појам „(један) рудник” види се и из сродних назива као што су *argentariae*, *aurariae*, *fergariae* (и њихових грчких парњака), често посведочених за компактан простор, из топонима *Metalla* (место на Сардинији: *Itin. Ant.* 84, 5) итд., уп. Hirschfeld, *op. cit.*, 160 нап. 3. Уосталом, склоност топонима разних врста према плуралским облицима, посебно средњег рода, представља у сваком погледу раширену појаву.

¹⁸ Hunt's *Pridanium* (R. O. Fink, *JRS* 48 (1958) 104) col. II 22 (из 105. г.: J. F. G. Williams, *Latomus* 58 (1962) 749).

¹⁹ Промена вокала у другом слогу је резултат утицаја суфикса *-ellus*.

²⁰ А не, евентуално, више рудничких области Дарданије, како видимо по малом броју људи наведених у рубрици (цифра није сачувана али да је број невелик, сме се закључити на основу осталих рубрика, нпр. col. II 21, и збира у col. II 39sq.) и по околности да има само једна таква рубрика (насупротив прецизно разврстаним col. II 35—37).

²¹ Уз серије намењене осталим рудничким регионима данашње Србије и Босне располажемо низом епиграфских података о њиховој администрацији и људству, некипут чак и литерарним вестима, док је цитирани Хадријанов новац засад једино писано сведочанство о тамошњим *metalla*.

²² Уп. ниже.

²³ Сасвим је недржива претпоставка да су паралелно радили и имали свој новац двоји рудници, по имену *Metalla Pannonica* и *Metallum Pannonicum*. На њу су се ипак одлучили научници (Mowat, Ardaillon, *loc. cit.*) који су узели у обзир разлику у облику легенди (c) и (i), не схвативши при томе њихову конструкцију. Остали су било превидели ту разлику (Regling, *RE* XV 1322sq.), било сматрали легенду (c) непотпуном, додајући јој завршни консонант *s* (као и осталим легендама друге групе): *metalli(s) Pannonici(s)* (Kondić, *op. cit.*, 53sq.). Последње решење је логички боље, али скраћење једног слова не би било потребно с обзиром на расположиви простор (в. фотографије новца код Матинглија и Змајића, *loc. cit.*) и одудара од праксе прихваћене на рудничкој монети да се абривијатуре завршавају консонантом.

Таквом тумачењу се може замерити да налази некоректан облик у сразмерно раном и официозном контексту, који усто познаје и правилно (*metalla*) *Aeliana Pincensia*, и да рачуна с хетероклизом која је, за реч *metallum*, слабо посведочена. Разматрање изнетих замерки помоћи ће да боље схватимо проблем натписа на рудничком новцу Илирика. Почећу од друге, утолико оправдане што наши приручници²⁴ знају за само један пример хетероклизе *metallus / metalli* и тај уосталом недовољно поуздан, околност која је бесумње отежавала разумевање конструкције легенди друге групе. Ради се о епиграму уз кип Песценија Нигера у његовој кући у Риму, сачуваном само у латинском преводу (оригинал је био наводно грчки) а наведеном у царевој биографији (12, 7) из *Historia Augusta*. Последња два стиха епиграма — који је, као и анегдота везана за њега, бесумње измишљен²⁵ — објашњавају да је кип начињен од тамног, тебаидског камена зато да би се слагао са царевим когноменом:

*Nigrum nomen habet, nigrum formavimus ipsi,
ut consentiret forma, metalle, tibi.*

Стих ове врсте дозвољавао је, схватљиво, различите слободе па вокатив *metalle* цитиран у њему не посведочује да је облик *metallus* заиста постојао у широј употреби. Очевидни примери такве хетероклизе наше речи свакако нису чести, из више разлога. С једне стране, већина падешких наставака за именице мушког и средњег рода *o* основе једнака је, а речи сродне нашој ређе се јављају, због свог карактера, у оним падежима (номинатив и вокатив сингулара, номинатив, акузатив и вокатив плурала) где то није случај, осим акузатива плурала. С друге стране, вулгарнолатинско престројавање *neutra o* основе у популарније граматичке категорије било је сложена појава, која није ни брзо ни праволинијски уништила класичну деклинациону схему²⁶. У нашем случају, класична схема се одржавала захваљујући бар двома околностима. (1) Термин *metallum*, како се види и по чињеници да је остао неприхваћен у романским идиомима, припадао је техничком (а не народном) говору, на који је граматичка норма чинила снажан утицај. (2) Већ поменута тенденција да се латински термини за „рудник” разумеју и употребљавају у колективу ограничавала је облику

²⁴ Нпр. *ThLL VIII* 6(1962) 870,54 (Brandt). Графије *metallus* и сл. не јављају се, колико видим, ни у средњовековним текстовима, док романски језици познају ову реч само као учени термин (G. Körting, *Lateinisch-romanisches Wörterbuch*, Paderborn 1901, 584).

²⁵ Уп. W. Hartke, *Römische Kinderkaiser*, Berlin 1951, 47.

²⁶ Како се види, између осталог, и по сложеној слици романских рефлекса ове групе (уп. нпр. W. Meyer-Lübke, *Einführung in das Studium der romanischen Sprachwissenschaft*, Heidelberg 1901, 145sq.; R. A. Haadisma—J. Nuchelmans, *Précis de latin vulgaire*, Groningen 1963, 44sq.).

metalla изгледе на хетероаритмију и хетерогенезу²⁷: категорија колектива на *-a* била је не само омиљена у вулгарном латинитету него је дуго чувала печат множине средњег рода, па га чак и наметала речима друге парадигме²⁸. Деловање ових чинилаца бесумње објашњава трајност и релативну доследност примене облика *metalla* — на пример у чувеној синтагми *dammare ad metalla* — али оно ипак није могло спречити повремено укључивање нашег апелатива у парадигму *masculina o* основе. Премда се то укључивање да пре очекивати у сингулару, где је апелатив *metallum* „мањи рудник, каменолом и тсл.” трпео слабији притисак групе колектива на *-a* него у плуралу²⁹, оно се догађало и у плуралу: борба двеју супротних тежњи, да се колективи на *-a* сачувају и да се изједначе са плуралом одговарајућих именица мушког рода, лако је могла, за тренутак и одређени случај, дати предност другом решењу да би га иначе одбацила, као што су уопште многе вулгарнолатинске појаве биле потиснуте општејезичким развитком³⁰. За доказ да је хетероклизија о којој је реч оставила несумњивих трагова, поред натписа рудничког новца и стиха из биографије Песценија Нигера, послужиће следећи примери.

У познатој Плинијевој етимологији позајмице *μέταλλον* (*NH XXXIII 96: . . . ubicumque una inventa vena est, non procul invenitur alia. hoc quidem et in omni fere materia, unde metalla Graeci videntur dixisse*), правилна лекција *metalla* се оснива на изврсном рукопису *Bambergensis* (B) док два рукописа, *Leidensis Vossianus* (V) и *Florentinus Riccardianus* (R), на томе месту дају хетероклитичко *metalli*. Иако је сигурно да је Плиније заиста написао *metalla*, сагласност V и R, главних представника породице млађих рукописа³¹, у ирегуларном читању посведочује гениност и старину номинатива плурала *metalli*. Други и последњи недвосмислени случај ове врсте

²⁷ Један војнички термин („направа од дрвета из које се просипа камен на главе опсадитеља”) из Вегетија (*Epit.* 4, 6), чија је лекција додуше оспоравана (уп. Brandt, *loc. cit.*, 869), може сведочити да је форма *metalla*, -ae била у употреби. С обзиром на величину и облик направе поменуте у Вегетија изгледало би схватљиво што јој се за име узео дериват *metalla* (по семантичкој вези „каменолом”) у сингулару женског рода, али то не значи да је и реч *metalla* „рудник” примана као *femininum* и једнина.

²⁸ Уп. нпр. вулгарнолатинско *digita* (ум. *digiti*) и, вероватно такође још вулгарнолатинско, *medullum* (ум. *medulla*, -ae), рефлектоване у новолатинским идиомима (Meuser—Lübke, *op. cit.*, 145 и 146sq.). Ако постојање архетипа *medullum* није сасвим сигурно, сигурне су сличне аналошке творевине експанзивних колектива на *-a*, нпр. *locum* (ум. *locus*) са помпејанског натписа (V. Väänänen, *Le latin vulgaire des inscriptions pompéiennes*², Berlin 1959, 82).

²⁹ О разликама у снази тог притиска сведоче и амбигене романске именице, са сингуларом мушког а плуралом женског рода (в. нпр. Haadsmā—Nuchelmans, *op. cit.*, 44sq.).

³⁰ Могућност привлачења колектива на *-a* (по аналогiji сингулара исте именице или плурала одговарајућих именица мушког рода) у групу *masculina* чији је плуралски наставак на *-i* илуструју староиталијански плуралски дублети са завршеницама на *-a* и на *-i* (B. Wiese, *Altitalienisches Elementarbuch*, Heidelberg 1904, 111sq.).

³¹ Уп. W. Kroll, *RE XXI* (1951) 433sq.

који сам успео наћи другачијег је карактера: међу Јустинијановим кастелима из околине Никопоља на Истру налазио се, како нас обавештава Прокопије³², један по имену Μέταλλος³³. Топоним је очевидно настао од вулгарнолатинске именице metallus, стога што је утврђење служило за заштиту неког каменолома, каквих заиста има у близини Никопоља³⁴, односно стога што су његови војници били задужени за вођење неких радова у каменолому³⁵. Премда је Прокопијев Μέταλλος у сваком погледу поуздан одраз појаве о којој је реч³⁶, измакао је пажњи филолога³⁷, можда и зато што се усталило мишљење да термин metallum није подлегао хетероклитичким колебањима. Број примера који се могу али не морају приписати хетероклитичкој употреби нашег апелатива свакако је већи³⁸, као што можда постоје и неки недвосмислени примери до којих нисам дошао. Из прве категорије издвојићу случај који је од интереса за овај чланак, јер је близак по времену и природи текста легендама нашег новца. У питању је натпис с једне од више серија оловних полуца произведених у рудницама британског места Лутударона³⁹: *P. Rubri Abascanti metalli Lutudares*⁴⁰. Досад су последње две речи с печата ове полуге, изливене вероватно у другом веку⁴¹, схватане као посесивни генетиви а ктетикон следствено допуњаван *Lutudare(n)s(is)*⁴². Такво читање није искључено, али повлачи тешкоће утолико што рачуна с више напоредних

³² *De Aed.* IV 11 (стр. 148, 14 Haury).

³³ Нетачно забележен (као Metalla) у *RE* XV (1932) 1322 (W. Kroll), тачно *ib.* 1323sq. (M. Fluss).

³⁴ V. I. Velkov, *Gradūt v Trakija i Dakija prez kāsna antičnost* (IV—VI v.), Sofija 1959, 125 (аутор, међутим, не доводи у везу Прокопијев топоним са налазима на терену).

³⁵ О употреби војника за чување позноантичких каменолома и техничку помоћ при експлоатацији в. нпр. Hirschfeld, *op. cit.*, 172sq. (173 nap. 3).

³⁶ Да топоним припада латинској говорној сфери види се по именима кастела наведених уз њега Κάστελλον, Γεμελλομούντες, Φοσσάτων итд. Хетероклизација овог реда је уопште добро посведочена у списковима Прокопијевог дела, уп. P. Skok, *RIEB* III (1937) 54 (који објашњава правилне графиције каква је Κάστελλον као акузативе, што је само једно од више могућих тумачења њихове појаве у спису).

³⁷ Не наводе га нпр. Skok, *loc. cit.*; H. Mihăescu, *Limba latină în provinciile dunărene ale imperiului Roman*, București 1960, 121sq. (уп. горе, nap. 33). Без право разлога V. Вешевљевић претпоставља да се ради о падежу места, акузативу плурала, (*ad*) *Metallos* (*Zur Deutung der Castellnamen in Prokops Werk*, „De aedificiis“, Amsterdam 1970, 141).

³⁸ Могућно је, на пример, Прокопијев кастел Ἀργένταρες разумети као (*metalli*) *Argentares* (*De Aed.* IV 4, стр. 122, 4 H) али се не смеју изгубити из вида ни другачија објашњења (Skok., *loc. cit.*, помишља на локатив-аблатив плурала, *Argentariis*, или локатив сингулара, *Argentariaes*, у вулгарнолатинским фонетским адаптацијама).

³⁹ О њему в. нпр. Macdonald, *Lutudarum*, *RE* XIII(1926) 201.

⁴⁰ Dessau, *ILS* 8711 e.

⁴¹ Уп. *ib.* 8711a.

⁴² В. библиографију наведену ар. Dessau, *ILS* 8711e и Macdonald, *loc. cit.* Придев *Lutudarensis* је претпостављен и у *Ann. ép.* 1959, бр. 163; E. M. Smallwood, *Documents Illustrating the Principates of Nerva etc.*, Cambridge 1966, бр. 390.

посесивних генетива, и са скраћеницом (*Lutudares*) која штеди само два слова, у натпису где ништа друго није скраћено осим, неизбежно, Абаскантовог преномена. Једноставније решење, и боље по томе што разбија монотонију шест узастопних генетива (од којих су то само *tria nomina*), било би да се *metalli Lutudares* узму као потпуно исписани номинативи плурала: етници овог типа добро су познати у британској ономастици (нпр. *Silures*)⁴³ док, с друге стране, није реткост да се имена рудника бележе на њиховим полугама у првом падежу⁴⁴.

Изнети примери хетероклитичког *metallus/metalli*, међутим, не обеснажују потпуно прву замерку, да је тешко претпоставити да се један такав облик вулгарног језика инфилтрирао на руднички новац у другом веку. Иако је процес нестајања средњег рода, који доводи до хетерогенезе и хетероклизије типа *collegius* (ном. пл. *collegii*), био у говорном латинитету првог века н. е. сасвим развијен, како се види нпр. из помпејанских графита⁴⁵ и бројних Петронијевих места (*balneus, caelus, vinus*⁴⁶ итд.), језик натписа на новцу епохе Антонина кованом у римској ковници не само да не сведочи о утицају тих промена већ показује, уопште узев, висок степен граматичке коректности⁴⁷. Чињеница да су рудничке емисије биле намењене једној врсти царских имања а не широком оптицају не мења много на ствари, кад се има у виду квалитет њихове израде⁴⁸ и легуре, који одговара квалитету државних квадранса и семиса; ова подударност, између осталих околности, казује да су обе монете дело истих људи⁴⁹.

Кључ за решење пружа легенда Хадријановог новца, (*metalla*) *Aeliana Pincensia* (а), која се не да протумачити као напуштање хетероклитичког облика уобичајеног под Трајаном, у корист правилног облика, јер хетероклитичко (*metalli*) *Dardanici* налазимо, изгледа, такође под Хадријаном а свакако још под Антонином Пијем⁵⁰. Меродавно је то што се врста са реверсним натписом (*metalla*) *Aeliana Pincensia* односила, судећи по регионалном атрибуту *Pincensia*, на једну рудничку област, док су се остале врсте, чије легенде садрже провинцијска имена, могле односити на више

⁴³ Могућно је да је име центра лутударских *metalla* гласило, кратко, *Lutudae*, иако тај облик *Macdonald* одбацује.

⁴⁴ Због тога што су натписи по правилу скраћени то није очевидно већ се закључује према синтактичким односима у контексту; очевидно је, међутим, да се ради о номинативима у већини натписа са сродних *massae marmoris*: Dessau, *ILS* 8723 b, 8724 sq., итд.

⁴⁵ Väänänen, *op. cit.*, 82 (*balneus, lutus* итд.).

⁴⁶ *Sat.* 41, 11; 39, 6; 41, 12.

⁴⁷ Редовне емисије бележе само пар ситнијих вулгаризама фонетског реда и ниједан морфолошког или лексичког. Изузетно, у последњу категорију би се могао убројити апелатив *ampliator* (Антонин Пије, *ВМС* IV 208 бр. 1302*, 259 бр. 1615*), посведочен још само на једном натпису и код Августина (*Gude-man, ThLL* I (1904) 1999).

⁴⁸ Уп. *Mattingly, ВМС* III, стр. СХ.

⁴⁹ Уп. горе, нап. 9.

⁵⁰ *ВМС* IV 370* (Ант. Пије); *ВМС* III 534 бр. 1857 нап. (Хадријан?).

рудничких области једне провинције. Неизбежна је претпоставка да се хетероклизија metalli на рудничкој монети није поткрала под утицајем народног латинитета већ да је ту уведена свесно, да би се подвукла потребна разлика између серије намењене једној области и серије намењене неколиким областима⁵¹. Због развијене тенденције, о којој је било речи, да се царски рудник не обележава сингуларом metallum већ колективом metalla овај други облик није могао недвосмислено показивати да се новац тиче више рудничких региона и преостао је за ту сврху само прави плурал metalli; како смо видели, народни плурали какав је metalli Lutudares нису били тако чести да би компромитовали форму metalli у званичном медију рудничког новца као вулгаризам чије значење не одудара од значења колектива metalla. Употреба metalli „више рудника” у складу је са нормалним језичким осећањем да колектив означава групу ствари а прави плурал више ствари понаособ: иако у класичном латинитету нисам наишао на дублете директно аналогне, по претпостављеној дистинкцији значења, дублету metalla/metalli — изузев можда, у неким примерима, дублета loca/loci, чији је случај иначе сложенији — они су познати из грчког (μῆτρα/μῆτροι) и имају блиски корелат у односу сингулара-колектива populus према плуралу populi „поједини народи”⁵². Уосталом, овакво тумачење налази потврду у једној серији рудничког новца чија је легенда (*Metal. Delm.*), због високог степена скраћења, остала ван горњег списка.

Серија се састоји од двеју врста, једне са Дијанином главом на аверсу и јеленом на реверсу⁵³, друге са Марсовом главом на аверсу и оклопом на реверсу⁵⁴. Улогу сличних типова на рудничком новцу објаснио је, одавно, R. Mowat, утврдивши да су она божанства која су персонификовала метале сматрана заштитницима рудника где се одговарајући минерал копа: Аполон рудника злата, Дијана сребра, Венера бакра, Марс железа итд⁵⁵. Премда су доцнији истраживачи гледали некипут на Моваову тезу, изнету у чланку богатом смелим претпоставкама, с извесном резервом⁵⁶, она пружа, чини се, једино прихватљиво објашњење иначе нерудничких симбола на монети чију припадност рудничком оптицају подвлачи натпис с речју metalli. Ствар је сасвим очигледна у случају представе јелена, који нема никакве друге везе са рударством и чија је

⁵¹ Треба ипак напоменути да је систем целокупног рудничког ковања био врло еластичан (в. ниже, поводом тзв. анонимних квадранса) и да, с друге стране, нисмо кадри сасвим прецизно дефинисати појам „рудничке области”, који је и код самих Римљана могао бити променљив (уп. горе, нап. 16).

⁵² О феномену уп. нпр. J. Wackernagel, *Vorlesungen über Syntax*², I, Basel 1926, 89 и 93.

⁵³ *BMC* III 534 бр. 1854.

⁵⁴ *Ib.*, бр. 1856.

⁵⁵ Mowat, *loc. cit.* Обичај је у вези са идентификацијом божанство-планета-метал-недељни дан (уп. W. Roscher, *Planeten*, Myth. Lex. III (1897—1909) 2533sq.).

⁵⁶ Mattingly, *BMC* III, стр. CIX („highly speculative”). Позитивнији је, с правом, став Реглинга и Марића, *loc. cit.*

појава на серији *Metal. Delm.* збуњивала оне нумизматичаре који нису водили рачуна о Моваовом тумачењу⁵⁷. Као атрибут Дијанин, међутим, јелен је стављен на реверс да би допунио и објаснио аверс са Дијанином главом, инсистирање које сведочи о функционалности илустрације. Није случајност, бесумње, да један жртвеник посвећен Дијани с представом јелена на бочној страни налазимо на Космају⁵⁸, а један рељеф, са Дијаном у лову на јелена, у Кучајни⁵⁹, важним среброносним рудничким областима ових крајева. Закључак је од значаја за правилно разумевање облика *metalli* стога што се легенда *Metal. Delm.* мора допунити, по аналогiji према *Metalli Ulpiani Delmatici* (e)—(f) и дублету *Metalli Pannonici* (c) — *Metalli Ulpiani Pannonici* (g), у *Metal(li) Delm(atici)*⁶⁰: ако, међутим, легенда *Metalli Delmatici* обједињује врсте намењене далматским рудницама сребра (Дијана/јелен)⁶¹ и рудницама железа (Марс/оклоп)⁶² морала је представљати праву множину а не вулгарни еквивалент колективу⁶³, јер рудник сребра и рудник гвожђа нису могли чинити једну рудничку област⁶⁴.

*

Резултати претходног излагања омогућују извештај напредак и у локализовању рудника којим су биле намењене поједине емисије рудничког новца.

Јасно је, на првом месту, да се легенда (b) није тичала једног дарданског рудника⁶⁵, на пример сочаничког, како то сматра А. Мócsy вођен паралелизмом имена (*metalli*) *Dardanici* — *municipium*

⁵⁷ Zmajić, *loc. cit.*, 9 (уп. J. Beaujeu, *La religion romaine à l'apogée de l'empire*, I, Paris 1955, 95, где се слични типови сматрају алузијом на venationes).

⁵⁸ *CIL* III 14546 (неидентификована животиња на другој бочној страни могла би бити кошута).

⁵⁹ М. Ризнић, *Сјаринар* 5 (1888) 35.

⁶⁰ Читање *Metal(lis) Delm(aticis)*, за које се одлучује нпр. P. L. Strack, *Untersuchungen zur römischen Reichsprägung des zweiten Jahrhunderts*, I, Stuttgart 1931, 156, не би мењало ништа, јер — с обзиром на епитет изведен од имена провинције — номинатив је могао гласити само *Metalli Delmatici* а не *metalla Delmatica*.

⁶¹ Они су концентрисани у источнобосанској рудоносној области (Simić, *op. cit.*, 163 sqq.; E. Pašalić, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1960, 93), али их има и у средњобосанској (Simić, *op. cit.*, 123 sqq.).

⁶² Налазе се у западнобосанској и средњобосанској рудоносној области: Simić, *op. cit.*, 136 sqq.; Pašalić, *op. cit.*, 92 sq.

⁶³ Какав би се могао претпоставити по аналогiji са *Metalli Lutudares*, уколико је последњи облик заиста номинатив плурала. Он, уосталом, припада типу натписа који је знатно лакше могао подлећи утицају вулгарног језика, в. горе.

⁶⁴ Римљани су доследно делили управу рудника основних метала, уп. Hirschfeld, *op. cit.*, 154 и 174.

⁶⁵ Тако је O. Davies, *RIEB* III (1938) 407 (који тачно преводи (*Metalli*) *Dardanici* као „Dardanian Mines“ али легенду (d) преноси као *Metallum ulpianum*), помишљао на налазишта код дан. Кратова. О заблуди да се (*Metalli*) *Dardanici* имају довести у везу са местом Augeus Mons на Дунаву в. С. Душанић, *Зборник Фил. фак. у Београду* XI 1 (у штампи), нап. 59.

*Dardanorum*⁶⁶, већ свих фискалних рудника провинције⁶⁷. Реч је о два крупна комплекса налазишта, ибарском (Копаоник, Голџија, Рогозна, Трпча), који даје олово и сребро, али и цинк, злато, и железно, и косовско-моравском (Јањево, Ново Брдо, Ајвалија итд.), отприлике истог садржаја руде⁶⁸. Закључак о новцима серије (b) као монети свих дарданских рудника оснива се не само на новом тумачењу облика *metalli* и чињеници да се одговарајући примерци налазе бар у два рудника старе Дарданије (сочаничком⁶⁹, трепчанском⁷⁰), већ и на репертоару типова серије. Њени аверси приказују царев лик, осим једне варијанте са главом Роме⁷¹, а реверси, доследно, женску персонификацију са класјем у руци. Те су представе општег карактера, што је схватљиво с погледом на велики број метала копан у рудницама целе Дарданије, али не би било схватљиво да се односе једино на сочаничка *metalla*, која су сматрана првенствено среброносним⁷² и следствено изискивала Дијанину главу и атрибуте. Значење статуе на реверсу се још увек не да прецизно одредити; идентификована је као персонификација Дарданије⁷³, као *Rax*⁷⁴, *Abundantia*, *Annona*⁷⁵ или *Ceres*⁷⁶. Од тих могућности, прва и последња изгледају најпривлачније. Чини се ипак да неће бити у питању слика провинције, јер типови рудничког новца, колико се засад може рећи, не садрже географских алузија⁷⁷. Богиња земље се, међутим, лако може очекивати као „заједнички именитељ” веће групе рудника, будући да су Грци и Римљани гледали на минерале као плод земље сличан воћу или житарицама⁷⁸.

⁶⁶ Mócsy, *op. cit.*, 34 sq. и 38 sq.

⁶⁷ Засебан положај Дарданије, којој стриктно узев не припада назив провинције, у оквиру Горње Мезије заслужује посебно истраживање. Новци с легендом *Dardanici* једно су од занемарених сведочанстава о њеном статусу.

⁶⁸ Simić, *op. cit.*, 205 sqq. и 225 sqq.; М. Динић, *За историју ругарства у средњовековној Србији*, II, Београд 1962, 27 sqq. (о експлоатацији новобрдских рудника у средњем веку).

⁶⁹ Е. Čerškov, *Municipium DD kod Sočanice*, Београд—Приштина 1970, 32.

⁷⁰ Марић, *loc. cit.*

⁷¹ RIC II 475 бр. 1016, уп. BMC III 534 бр. 1857—1859.

⁷² Уп. реч *argentariae* на посвети сочаничких колона из 136—137. г.: С. Душанић, *Жива Антика* 21(1971) 245-247.

⁷³ Zmajić, *loc. cit.*, 9 (који критикује такво мишљење).

⁷⁴ Традиционална идентификација, коју налазимо још у BMC III 234.

⁷⁵ За Анону или Абунданцију, а против *Rax*, изјаснио се Regling, *RE* XV 1322.

⁷⁶ Mattingly, *BMC* IV, стр. XCII.

⁷⁷ То показује, између осталог, и подударање њиховог репертоара са репертоаром типова тзв. анонимних квадранса, који су очевидно намењивани рудницама с погледом на врсту метала а не географски положај појединих налазишта (в. ниже). Није искључено да се персонификација о којој је реч такође јавља међу анонимним квадрансима, на једној врсти коју засад познајемо само по некомплетном опису (RIC II 217, група III: *Fortuna* (?)). Уп. ипак ниже, нап. 80.

⁷⁸ Уп. нпр. J. Burian, *Zeitschr. f. Geschichtswiss.* (Берлин) 5 (1967), 3, 558.

Вероватно је да се ради о Terra Mater, сродној Церери⁷⁹, која је врло поштована у нашим *metalla*⁸⁰.

Легенда (с), заједно с легендама (g) и (i), већ одавно задаје тешкоће истраживачима, јер се сматра да на равничарском тлу провинције Паноније није било рудних налазишта. Тешкоће постају веће што, по моме предлогу, плурал *Metalli Pannonici* показује да се радило о више панонских рудника. А. Mócsy је покушао наћи решење проблема у претпоставци да су „панонски рудници” лежали ван провинције али да су њихови приходи припадали Панонији, у интересу панонске војске⁸¹. Објашњење није прихватљиво с обзиром на централизованост финансија империје: нема никаквог разлога за помисао да су средства намењена трупам једне провинције зависила од њених минералних богатстава⁸². По свему судећи, *metalli Pannonici* су лежали у оквиру Паноније, али остаје питање где их тачно треба тражити.

Прву индицију пружа серија (i), са Дијанином главом⁸³ на аверсу: једна, ако не и остале, рудничке области обухваћене легендом *metalli Pannonici* давале су сребро и стога морале лежати на самом југу провинције, јер у другим панонским крајевима такве руде нема⁸⁴. Привлачна убикација била би Космај⁸⁵, али се чини да он није припадао Панонији⁸⁶. С обзиром, међутим, да ток јужне панонске границе није свуда прецизно одређен, остаје још једна могућност, да се врста (i) припише подринским рудницима олова и

⁷⁹ Класје као атрибут Тере Матер познато је, али су њене представе обично сложеније (уп. Drexler, *Roschers Myth. Lex.* 1 1 (1884—6) 1584 sqq.; Wissowa, *ib.* V (1916—1924) 342 sqq.). С обзиром на величину и карактер новца о којем је реч, то није никаква препрека нашој идентификацији.

⁸⁰ Посвећен јој је храм на Руднику (*CIL* III 6313=8333) и више званичних натписа у области Сане и Јапре (Sergejevski, *GZM* 18(1963) 85 sqq.). Није искључено чак да је у питању Dardania Terra, спој између Мајке Земље и персонификоване провинције (уп. посвету *Dar(daniae) sac(rum)*: Н. Вулић, *Споменик* 98 (1941—8) 101 бр. 221).

⁸¹ А. Mócsy, *RE Suppl.* IX (1962) 594 и 674, уп. *id.*, *Moesia Superior* 38 нап. 8. Мочија следе нпр. А. Dobó, *Die Verwaltung der römischen Provinz Pannonien von Augustus bis Diocletianus*, Amsterdam 1968, 177; G. Alföldy, *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*, Budapest 1965, 31 нап. 48. Другачије, и нешто тачније, суде Т. Nagy, *Acta arch. Hung.* 21(1969) 407; J. Fitz, *Alba Regia* 11(1971) 154sq.

⁸² О сливању прихода из царских рудника у Рим в. горе, нап. 13.

⁸³ Да је ова богиња у питању, показују, практично неоспориво, примерци са Космаја: Марић, *loc. cit.* Уосталом, с обзиром да је представа на аверсу несумњиво из реда божанстава-симбола метала (а не Рома или цар), не може се помислити на Марса, Аполона, Венеру или којег другог заштитника рудника, будући да се њихови ликови јасно разликују од Дијаниног, тиме што су мушки или што (Венера) имају дијадему. Исти реверс је у *BMC* III 535 бр. 1860 везан за аверс са главом Сола са зракастом круном, што може бити само обична погрешка (Сол=Трајан?, уп. *BMC* III 234 §), али и друга врста. О могућним златним рудницима у Панонији в. ниже, нап. 94.

⁸⁴ Сведочанство новца полупире и звање прокуратора *argentariusum Pannonicarum*: Dobó, *op. cit.*, 177 sqq.

⁸⁵ F. Papazoglu, *Živa Antika* 7 (1957) 122; M. Mirković, *ib.* 19 (1969) 257 нап. 94.

⁸⁶ S. Dušanić, *Arch. Iug.* 8 (1967—1970) 70 sq. нап. 83,

и сребра око Зајаче⁸⁷. Експлоатација ових рудника у средњем и новом веку је добро позната⁸⁸ а њихов положај није такав да нису могли улазити у Далмацију, иако се далматско-панонска граница обично ставља северније⁸⁹. У случају да је моје локализовање тачно, далматско-панонска граница је могла пресецати Дрину отприлике на висини њене притоке Дрињаче⁹⁰. Околност да су се налазишта око далматске Домавије и панонске Зајаче налазила близу једна других згодно би објаснила композитно звање прокуратора *metallorum Dalmaticorum et Pannonicorum*⁹¹. Није, међутим, јасно да ли је плурал *Metalli Pannonici* на рудничкој монети сведочанство о више (бар два) среброносних *metalla*, или о више налазишта различитих минерала. У првом случају, она су сва могла лежати, вероватно су и лежала, у поменутом подручју: средњовековни документи ту помињу више среброносних центара, Трешњицу, Липник, Црнчу, Бохорину, Крупањ, Зајачу, који су покривали површину довољно велику да се дала, за римског времена, конституисати у више од једног рудничког региона. У другом случају, несреброносна *metalla* се такође смеју тражити у панонском Подрињу, где се експлоатисао и бакар⁹² поред сребра и других метала⁹³, али не треба искључити ни другачије убицације⁹⁴.

⁸⁷ Сребро је могло бити експлоатисано и у још неким налазиштима на тлу римске Паноније, познатим у средњем и новом веку — Загребачка Гора и Трговска Гора (уколико је ова друга припадала Панонији): Simić, *op. cit.*, 102 sqq. — али су она заостајала по значају далеко иза подринских; с обзиром на њихову удаљеност од Космаја уосталом, тешко би се очекивало да се њихов новац пронађе, у више примерака, на космајском подручју (где нема ни новца норичких рудника).

⁸⁸ Simić, *op. cit.*, 146 sqq.; Динић, *op. cit.*, I, Београд 1955, 46 sqq., 71 sqq. О античким налазима у овом крају, засад недовољно познатим, уп. М. Mirković, Arch. Jug. 9 (1968) 91 sqq., са лит. (95 нап. 24). Ту можда треба тражити и станицу Gensis (*Tab. Peut.* VI 5).

⁸⁹ В. нпр. Alföldy, *op. cit.*, 27 sqq. и мапе I—III; I. Bojanovski, *Arheol. radovi i rasprave* 6 (1968) 257.

⁹⁰ Припадност Домавије Далмацији не долази у питање, уп. и натпис А. et J. Šašel, *ILJug* 83.

⁹¹ О коме в. G. Pflaum, *Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut-Empire romain*, I, Paris 1960, 399.

⁹² Simić, *op. cit.*, 170 sqq.; Динић, *op. cit.*, I, 47.

⁹³ Олова, цинка, антимоана, уп. Симићевој карту, *op. cit.*, 147.

⁹⁴ Епиграфски потврђене, панонске *ferrariae* могу бити и рудници железа, а не само топионице (Mócsy, *RE Suppl.* IX (1962) 594). У томе случају долазе у обзир Трговска Гора (Simić, *op. cit.*, 102sq.) и северни део басена Сане и Јапре (припадност прве Панонији је, истина, неизвесна а друге мало вероватна: Sergejevski, *loc. cit.*, 88) Загребачка Гора (Simić, *op. cit.*, 107), па и налазишта са границе према Норичу (Mócsy, *loc. cit.*, 674 sq.). Сасвим је смело претпоставити, на основу монете са легендом *Metalli Pannonici* [Metallis Pannonicis на реверсу и ликом који носи зракасту круну на аверсу [BMC III 234 §, који се сматра идентичним примерку Coh.² II 37 бр. 181, иако је аверс овог другог наводно анепигафски; BMC III 535 бр. 1860, уп. горе, нап. 83] да је било панонских *metalla* са златом [идентификујући лик као Аполона, заштитника злата, или као Трајана—Аполона, по аналогiji према RIC II 474 бр. 1014 са нап., где је на аверсу представљен, изгледа, један цар као Марс; ако би се то учинило, треба имати у виду, поред евентуалног гламског сребра из Подриња,

Легенде (d)—(f), и сродна легенда (g), постављају више питања, на која се засад не може дати дефинитиван одговор.

Натпис (d) се досад приписивао, по правилу, једној рудничкој области⁹⁵, најчешће области око града Улпијане на Косову⁹⁶, али је било мишљења да он представља само скраћење легенди (e)—(f) и (g), те се следствено односи на исте руднике на које и легенде (e)—(f) и (g)⁹⁷. Одмах смео одбацити атрибуцију дарданским *metalla* око Улпијане, иако је њу недавно покушао оживети А. Мџсу, у оквиру своје конструкције по којој се већина легенди рудничког новца [(a), (b), (d), (h)] односила на по једну горњомезијску рудничку област, доцније прераслу у истоимени град⁹⁸. Заведен овом схемом, која је искључивала постојање рудника у време кад постоји одговарајући муниципалитет, мађарски научник је чак предложио да се конституција улпијанског муниципија помери у Хадријаново доба, јер новци с натписом *Metalli Ulpiani* теку до последњих година Трајанове владе⁹⁹. Као један од аргумената против општег схватања да је улпијански муниципијум створен под Трајаном, чијем гентилу дугује своје име, Мџсу наводи облик топонима: да је овај муниципалитет заиста Трајанов звао би се, по истом мишљењу, *municipium Ulpium* а не *Ulpianum*. Све ове комбинације су, међутим, неодрживе. Суфикси *-ius* и *-ianus* имају, у овој функцији, приближно једнаку вредност¹⁰⁰ а други од њих је природно погоднији, због тога што је дужи, кад се ради о насељу где царски гентилиј даје не једно од имена (као нпр. у случају *municipium Aelium Viminacium*), већ цело име (*municipium Ulpianum*). Између улпијанског муниципија — његов настанак треба и даље стављати у Трајаново време — и легенде *Metalli Ulpiani* нема никакве везе, стога што она не гласи у колективу већ у плуралу и што су, како смо видели, сви дардански рудници, укључујући косовско-моравске, били обухваћени легендом (*metalli*) *Dardanici*.

Теже је одредити се према гледишту да натпис (d) заступа скраћене натписе (e)—(f) и (g). Оно није невероватно, премда би се очекивало у таквом случају да су емисије (d) концентрисане у периоду пре или после емисија (e)—(f) односно (g). Међутим, једна

и „златне и сребрне руде“ помињане у вези са Загребачком Гором (Simić, *op. cit.*, 107). Најзад, село Руде код Самобора чувено је, бар од 15. века, по налазиштима бакра (Simić, *op. cit.*, 103 sqq.).

⁹⁵ Међутим, схватање (ниже, нап. 97) да легенда (d) као скраћење легенди (e)—(f) и (g) заступа све ове серије рачуна уствари са плуралским карактером натписа (d). Уп. и горе, нап. 65.

⁹⁶ Mowat, Ardaillon, *loc. cit.* Атрибуцију је оспорио Davies, *loc. cit.*, 407, али је брани Мџсу, *Moesia Superior* 32 sq., 38 sq.

⁹⁷ Mattingly, *BMC III*, стр. CIX нап. 1 (алтернативно).

⁹⁸ Mocsy, *Moesia Superior* 31 sq., За критику целе тезе в. С. Душанић, *Жива Анџика* 21(1971)250sq.

⁹⁹ *BMC III* 235 + (из 116—117. г.).

¹⁰⁰ Уп. нпр. дублет *Nervia* и *Nerviana* у именима градова добијеним 96—98. г.: J. Assmann, *De coloniis oppidibusque Romanis, quibus imperatoria nomina vel cognomina imposita sunt*, Diss. Jena 1905, 110 sq.

емисија врсте (d) је несумњиво познија од њих (116—117. г.)¹⁰¹, али је друга савремена њима или чак ранија од њих¹⁰². Околност да ова последња врста није недвосмислено савремена врстама (e)—(f) одн. (g). чини да се не смемо одлучије одредити ни за тезу о *Metalli Ulpiani* као групи рудника независних од *Metalli Ulpiani Delmatici* и *Pannonici*, што би било готово неминовно да натпис (d) очевидно потиче из 112—116. г., као и натписи (e)—(g). Ако ипак руднике поменуте у натпису (d) треба сматрати непанонским и недалматским, највероватније су се налазили на Космају, како су већ претпоставили М. Р. Васић и В. Симић, на основу сразмерно честих налаза овог новца у космајском региону¹⁰³. Плурал metalli уместо колектива metalla дао би се објаснити тако што би се узело да се серија (d) односила и на област планине Рудника, чија је администрација лако могла функционисати независно од космајске. Идентификовање легенди *Metalli Ulpiani* с рудницама Космаја и Рудника привлачно је и стога што су оба налазишта, према несумњиво активна под Трајаном¹⁰⁴, у досадашњој класификацији серија (d)—(g) остала без својих емисија, и што се одсуство епитета изведеног од имена провинције код њих може довести у везу с другим, епиграфским сведочанствима. Ипак, цела ствар се мора држати неизвесном. Што се тиче серија (e)—(g), питање локализовања њихових metalla зависи од локализовања *Metalli Ulpiani*: ако се узме да су ови последњи Рудник и Космај, *Metalli Ulpiani Delmatici* и *Pannonici* могу бити рудници средњег Подриња, домавијски и јадарски, а не и сви фискални рудници Далмације и Паноније; у супротном случају, друга алтернатива није искључена.

¹⁰¹ ВМС III 235 ≠ (наслов *Part.*).

¹⁰² *Ib.*, II (наслови *Ger.* и *Dac.*, без *Part.* и ознаке конзулата; ако је ознака конзулата изостављена стога што је новац кован пре него што је Трајан постао *cos.* V, серија припада позној 102. г.; ако је изостављена стога што је новац кован крајем дужег размака (103—111) током којег је Трајан био *cos.* V а пре него што ће постати *cos.* VI, серију треба датовати око 110; ако је изостављена стога што аверсна легенда уопште није била замишљена тако да укључи овај податак — случај већине Трајанових *nummi metallorum* — серија се може датовати једино на основу наслова *Dac.*, у 103—116 (контроверзни датум подарења наслова *Parthicus* треба тражити у фебруару 116). — Врсте (f) и (g) припадају 112—115 г. (*cos.* VI, још не и *Part.*), врста (e) 103—111 г. (*cos.* V). Уколико бисмо сматрали околност што аверсне легенде врста *Metall. Ulpiani Delm.*, *Metall. Ulpiani Pann.* и *Metalli Ulpiani* (ранија варијанта) не укључују почасни епитет ОРТ хронолошки меродавном, (f) и (g) треба датовати у 112-114, а (d, ранија вар.) у 103-114, г.

¹⁰³ В. горе, нап. 9.

¹⁰⁴ Космајски налази земљаних жижака (Д. Поповић — Гај, *Зборник радова Народног музеја у Београду* III (1962) 129 sqq.) и тера-сигилате (М. Р. Васић, *ib.* V (1967) 179 sqq.) почињу већ с првим веком, а, како ће се видети, једна група тзв. анонимних квадранса, употребљавана у космајским рудницама, вероватно припада Домицијановој влади. Натпис жене једног царског прокуратора у космајским metalla, *CIL* III 14536, неће бити доцнији од раног II века а по свој прилици потиче већ из касног I века. Стога грешу Mócsy (*Moesia Superior* 141) кад узима да су царски рудници на Космају отворени тек под Марком Аурелијем.

Постојање новача с легендама *Metal. Delm.*¹⁰⁵ и *Metal. Pannonicis* (i) није од помоћи у овој дискусији, јер вероватно не потичу из Трајанове владе¹⁰⁶. Легенда (с), међутим, уколико заиста припада Трајановој емисији, говорила би за прву алтернативу, с обзиром да би — одвајајући се од групе (d)—(g) типом реверса (само натпис) и одсуством имена *Ulriani* у аверсној легенди — сведочила о још једном рудничком комплексу Паноније¹⁰⁷.

Женска персонификација са вагом и корнукопијом у рукама, коју приказују реверси свих емисија (d)—(g) идентификована је као *Aequitas*¹⁰⁸ или *Moneta*¹⁰⁹; друго име изгледа боље изабрано за рудничку средину. Појава овакве представе, уместо некога божанства везаног за одређени метал, показује да се у односним рудницима копала руда различитог садржаја, што не мора ићи у прилог претпоставци да се ови натписи тичу свих *metalla* Паноније и Далмације, будући да су и сами рудници босанског и србијанског Подриња, Космаја и Рудника давали, поред сребра као најважнијег производа, још и олово и бакар¹¹⁰. Питање тачног значења наше *Aequitas*-Монете и односа легенди (d)—(g) према подринском и космајско-рудничком комплексу покрећу још један проблем, тзв. анонимних квадранса. Овај низ ситног бакарног новца, раздвојен у неких једанаест група, показује на аверсу главу различитих божанстава, на реверсу слова *SC* и атрибуте одговарајућег божанства¹¹¹. Поједине групе се не дају прецизно датовати, већ се све заједно стављају, апроксимативно, у доба између Домицијана и Антонина Пија. Обично се сматра да су служиле као ситнина у Риму¹¹² — што је несумњиво бар код неких врста везаних за циркуске игре¹¹³ — али се макар две групе смеју одредити као *pummi metallorum*: II група, са Минервином главом и совом, чија су 3 примерка откривена на Космају¹¹⁴, и III група, са Ромом на аверсу и *Aequitas*-Монетом на реверсу, чије су реверсне представе

¹⁰⁵ Уп. горе, са нап. 60—62. Портрет цара као Марса на аверсу *BMC* III 534 бр. 1856 раније се сматрао Хадријановим (*Coh.*² II 235 бр. 1517).

¹⁰⁶ В. ипак горе, нап. 83. Хронологија рудничких новача који на аверсу немају лик цара је тешко одредива; с обзиром на чињеницу да су најбројније оне врсте које носе име и портрет Трајана, привлачна је претпоставка да су име и портрет императора доследно стављани на рудничке новце под његовом владом, те да примерци другачијих аверса припадају другом времену.

¹⁰⁷ О евентуалним панонским рудницима ван Подриња в. горе, нап. 87 и 94.

¹⁰⁸ *RIC* II 294 sq.; Regling, *RE* XV 1322.

¹⁰⁹ *BMC* III, стр. СГХ. Мишљење да се могло радити о персонификацији Паноније и Далмације (в. Змајић, *loc. cit.*) невероватно је већ стога што се тип јавља још на реверсу треће групе анонимних квадранса (уп. *BMC* III 534*) и што би у том случају персонификације двеју провинција биле сасвим једнаке.

¹¹⁰ Simić, *op. cit.*, 190 sqq., 195 sqq., Динић, *op. cit.*, II, 10 sq. Уп. и горе нап. 92 sq.

¹¹¹ *RIC* II 216—129.

¹¹² Mattingly, *BMC* IV, стр. XX.

¹¹³ Нпр. група XI (уп. Веаујеу, *op. cit.*, 95).

¹¹⁴ Према љубазном саопштењу М. Р. Васића.

идентичне представама поуздано рудничких серија (d)—(g)¹¹⁵. Ако се претпостави да је II група циркулисала као руднички новац Космаја, на шта би указивала провенијенција три поменути екземплара, појава Минерве се да различито тумачити: као заштитнице занатства уопште, у које спада и рударство¹¹⁶, као личног божанства Домицијановог [таква алузија на цара би одговарала епитетима *Ulpiani* (d)—(g) и *Aeliana* (a) и главиROME на аверсима емисија¹¹⁷ кованим под Антонинима, знатно осетљивијим према формалним обзирима од Домицијана] или као персонификације сребра, Дијаниног еквивалента¹¹⁸. Усвојили било које од трију тумачења, изгледа вероватно да је Минервина група издавана под Домицијаном, који је ову богињу нарочито поштовао па чак и сматрао мајком¹¹⁹. Прелазак на неутралну Монету смео би се приписати конвенционалности Трајанове „царске теологије“¹²⁰ а III група анонимних квадранса, као, чини се, продужетак серије (d)—(g) намењен истим *metalla*, био је кадар ковати један од Трајанових наследника, на пример Хадријан¹²¹. С обзиром да анонимни квадранси не садрже Дијанину групу — иако имају, од оних које се такође могу сматрати рудничким, Јупитерову, Марсову, Венерину, Аполонову и Меркурову¹²², дакле групе свих метала осим сребра — ја бих дао предност трећем објашњењу, али се треба чувати доношења закључака о монети која је тако слабо позната. Сигурно је само то да се новац с натписом *metalli* мора проучавати у контексту са рудничким групама анонимних квадранса, и да ће оваква анализа дати занимљиве резултате кад будемо боље обавештени о хронологији и географској намени свих ових новца. Упозорићу да се засад стиче утисак како продукција целокупне рудничке монете није подлежала строжем систему већ је знатно варирала репертоар легенди и типова зависно од тренутних потреба и околности, које често измичу нашем знању. Стога се мора пазити да недоследна разнообразност ових емисија не одвуче истраживање погрешним правцем¹²³.

¹¹⁵ Уп. Матинглијеву белешку у *BMC* III 534 *.

¹¹⁶ Атина Ергане се јавља и на рељефима Домицијановог храма ове богиње на Нервином форуму: Wissowa, *Minerva*, Roschers *Myth. Lex.* II 2 (1894—97) 2990.

¹¹⁷ *BMC* III 534, бр. 1857—1859, уп. *BMC* III 534 *.

¹¹⁸ Уп. W. Roscher, *Mondgöttin*, *Myth. Lex.* II 2 (1894—97) 3188 sq.

¹¹⁹ Уп. Wissowa, *loc. cit.*

¹²⁰ Уп. Beaujeu, *op. cit.*, 109 sqq.

¹²¹ О Роми као симболу за време Хадријанове владе в. Beaujeu, *op. cit.*, 133 sqq.

¹²² *RIC* II 216 sqq., групе I, VI, VII, VIII, IX. Јупитер је ту могао бити бог калаја, Марс гвожђа, Венера бакра, Аполон злата, Меркур живе, уп. Roscher, *Myth. Lex.* III, 2533 sq.

¹²³ Тако се нпр. претпостављало да појава, сразмерно ретка, Rome или другог божанства на аверсу (нап. 53 sq., 83, 117, 126) или скраћенице SC на реверсу (*BMC* III 235 +, ≡) неких рудничких емисија значи да су одговарајући рудници у томе тренутку били у сенатским рукама (пре него што ће прећи у царске), уп. Hirschfeld, *op. cit.*, 156 нап. 2. Поредешњи рудничке врсте анонимних квадраната и серије с натписом *metalli* видимо, међутим, да иза употребе или

Остаје још легенда (h). Од Моваове студије, она се редовно приписује рудницама тимочке долине, на основу Прокопијевог списка кастела са територије града *Aquae*¹²⁴. Чињеница да се у томе списку налазе, једно уз друго, имена *Ἀργύραρες* и *Ἀὐριλιана*¹²⁵ заиста упућује на овакво локализовање, с обзиром да се емисија, на чијем аверсу стоји глава Дијане¹²⁶, односила на среброносне руднике. Ствар се ипак не сме сматрати дефинитивно решеном, јер је важност налазишта сребра у тимочком басену морала далеко заостајати за важности налазишта злата и бабра, па и гвожђа¹²⁷. Како је емитовање новца намењеног потребама једног рудника по својој природи сведочанство о знатном обиму тамошњих радова, легенда (h) не одговара најбоље слици коју сад имамо о римском рударству у овом крају¹²⁸. Треба имати у виду да се датив *Metallis Aurelianis* може извести од двају номинатива, *Metalla Aureliana* и *Metalli Aureliani*, и да би други облик представљао еквивалент легенди (d). Стога се не сме искључити могућност да се врста (h) тичала рудника Космаја и Рудника, првенствено среброносних, који су, познато је, необично активни у време маркоманског рата¹²⁹. Претпоставка да се њихово званично име састојало само од речи *metalli* праћене царским гентилицијем, *Metalli Ulpiani* под Трајаном, *Metalli Aureliani* под Марком Аурелијем, сасвим је у складу с оним што се зна о римској рудничкој топонимији¹³⁰.

Београд.

С. Душанић.

неупотребе РOME (Дијане итд.) одн. слова SC не може стајати никаква промена у статусу рудника; реч је о недоследностима изазваним другим разлозима, нама још непознатим. Напоменућу да таквом тумачењу појаве SC и Дијане противрече легенде *Ulpiani* и *Metal. Aurelianis* на истим новцима, а таквом тумачењу РOME печати неких сребрних полуца где су уз лик персонификације вечног града приказани и царски портети (*Ardailon, loc. cit.*, 1865 сл. 5018).

¹²⁴ Уп. *Ardailon, loc. cit.*, 1849; *Regling, RE XV 1322*; *Mócsy, Moesia Superior 38 sq.*, итд.

¹²⁵ *De Aed. IV 4*; стр. 124, 4—5 Н.

¹²⁶ Идентификована само као глава жене у *RIC III 313 бр. 1255* и *BMC IV 678*; уп. међутим, горе, нап. 83.

¹²⁷ *Simić, op. cit.*, 267 sqq., 237 sqq. Неки трагови експлоатације руда сребра ипак су ту забележени: М. *Mirković, Rimski gradovi na Dunavu i Gornjoj Meziji, Beograd 1968*, 94, уп. *Davies, loc. cit.*, 409.

¹²⁸ Нова археолошка испитивања на овом подручју нису, како ме је обавестио В. Коднић, засад наишла на траг римских рудника сребра.

¹²⁹ Тог мишљења је својевремено био и Р. Марић, *Сударинар* 3/4 (1955) 41 sq., додуше ослањајући се на неодрживо локализовање Прокопијевог Аурелијане, кастела из *regio Aequensis*, у космајску област. Идентификацију је доцније напустио, *Živa Antika* 7 (1957) 248 нап. 1.

¹³⁰ Да се рудник могао у свакодневном саобраћају звати просто *Metalla* (горе, нап. 17 sq.), *Argentaria* (*Tab. Peut. VII 1* итд.), *Sidereia* (L. Robert, *Hellenica XI—XII, Paris 1960*, 288 sqq.) и тл., очевидно је; о потреби додатка царског гентила у званичним приликама сведоче наше легенде (a) и (e) — (g). — Може се, међутим, помишљати да су се серије *Metalli Ulpiani* и *Metal. Aurelianis* тичале чак неколико рудничких области, међу којим и космајске и тимочке. У томе случају би рудници чији новац носи легенду где реч *metalli* прати само царски гентилициј вероватно имали другачији статус (патримонијални?) од рудника чији новац садржи провинцијски ктетикон у легенди (фискални?) а реверсни натпис *Aeliana Pincensia* би показивао да појединачно цитираним именема патријархалних области следеће и географска одредба.

S U M M A R Y

S. Dušanić: THE HETEROCLITE *METALLI* ON THE ROMAN MINES COINS

The reverse legends of the second century *nummi metallorum* (BMC, *R. Emp.* III pp. 234sq., 533, 535; IV pp. 370, 687) fall, according to their case endings, into three groups: I (a) *Aeliana Pincensia*, II (b) *Dardanici* (c) *Metalli Pannonici* (d) *Metalli Ulpiani* (e) *Metalli Ulpiani Delm.* (f) *Metall. Ulpiani Delm.* (g) *Metall. Ulpiani Pann.*, III (h) *Metal. Aurelianus* (i) *Metal. Pannonicis* (*Metal. Delm.* and *Met. Nor.* belong to the second or to the third group).

The first group, obviously the plural nominative, with the word *metalla* unexpressed, refers to the mines of the Pincus valley (Moesia Superior, now the river of Pek).

The third group is generally understood as a plural ablative. More probably, it is the case of the indirect object, the plural dative, since all the second century *nummi metallorum* originate from the Roman mint. This is proved not only by their style but also by their content, which is identical to the content of contemporary Roman *aes* and the so-called anonymous quadrantes (the x-rays analysis to be published by M. R. Vasić and V. Simić).

The case of the second group has been taken as a singular genitive. However, a singular nominative (*Metallum Dardanicum*, *Metallum Ulpianum Delmaticum* or *Metallum Delmaticum*) does not seem natural in view of the great number of mines in these provinces or of the fact that the names of the fiscus' mining districts tended to take the form of the collective [*metalla*] *Aeliana Pincensia*; in *Dardania ad metella* (!), Hunt's *Pridianum*, col. II 22], not of the singular. The plural character of the forms of the second group is clearly shown by the legend (i), since the legends (c) [cf. (g)] and (i) are obviously of the same meaning and number; only, the former represents a plural nominative and the latter a plural dative (or ablative).

The heteroclite *metallus* (pl. nom. *metalli*) is otherwise rare. The one example quoted by our works of reference, SHA, v. *Pesc. Nig.* 12,7, has no probative value. Fortunately, there exist some other, certain (pl. nom. *metalli* in the reading of the *recentiores* of Plin., *NH* XXXIII 96; Μεταλλος, Proc., *De Aed.* IV 11 (p. 148, 14 Haury), a quarry *castellum* not far from Nicopolis ad Istrum) or probable [the two last words in Dessau, *ILS* 8711e *P. Rubri Abascanti metalli Lutudares* are better understood as a plural nominative than completed *metalli Lutudare(n)s(is)*]. It is, however, difficult to assume a vulgar heteroclite *metalli*, as equivalent to the collective *metalla*, on the mines coins, the language of the second century issues of the Roman mint being practically free from vulgar influence. More likely, the usage of the real plural *metalli* and the collective *metalla* was intentionally distinctive: the former related to several mining districts, the latter to one district, composed from a group of minor mines. Such an interpretation seems to be supported by the variants with the common legend *Metal(li) Delm(atici)*. They belonged to two kinds of Dalmatian mines [to the iron-mines (*BMC* III 534 no. 1856, with Mars; the deity alludes to the metal, as realized already by R. Mowat, *Rev. num.* 1894, 373 sqq.) and to the silver mines (*BMC* III 534 no. 1854, with Diana)], which could not have been organized in one district.

This conclusion bears on the problem of the localization of the mines attested by the coins under the discussion.

(*Metalli*) *Dardanici*, consequently, must have pertained to all the imperial mines of Dardania, not to a specific mining district of the province. The series' reverse type may have been Dardania herself (cf. N. Vulić, *Spomenik* 98 (1941—8) no. 221) or Ceres—Terra Mater (for dedications to Terra Mater in the Illyrian mines see *CIL* III 8333; A. et J. Šašel, *ILJug* 157—159. 161sq.).

Metalli Pannonici contradict the general opinion that there were no mines on the province's territory. A. Mócsy's explanation that 'die norischen und dalmatinischen Bergwerke teils von Pannonia aus, teils im Interesse der Versorgung des Heeres von Pannonia verwaltet wurden' (*RE* Suppl. IX (1962) 594), though frequently accepted, is untenable. At least one of districts alluded to by the plural *Metalli Pannonici* was argentiferous, to judge by Diana's head on a variant of (i) [cf. R. Marić, *Starinar* 5/6 (1954/5) 350] and by the title of *procurator argentariarum Pannonicarum* [A. Dobó,

Die Verwaltung d. röm. Prov. Pannonien (1968) 177 sqq.]. As several coins of the series (i) have been found on Kosmaj, the Pannonian *argentariae* may be located not far from Kosmaj, in the region of Jadar (the Drinus valley), the argentiferous mines of which (Zajača etc.) were remarkably productive during the Middle Ages. The corresponding section of the boundary between Dalmatia and Pannonia should be consequently traced somewhere at the height of the river of Drinjača, about 40 kms. more to the south than it is usually supposed. Pannonian mines of other kinds [e. g. iron-mines (cf. *ferrariae Pannonicae* in Dobó p. 180) or *aurariae* (the obverse type of *BMC III* 234 §, 535 no. 1860 is Trajan — Sol ?)] may be surmised but nothing certain can be said on their locations; one should not rule out an identification with some mines of Croatia (Zagrebačka Gora etc.).

The legends (d)—(g) rise several problems, which are not to be solved for the time being. An attractive hypothesis would be that (d) refers to the mines of Kosmaj and Rudnik (as already proposed by M. R. Vasić and V. Simić), where its specimens appear most frequently, (e)—(f) to the mines of Domavia and (g) to the mines of Jadar. In such a case, the series (d)—(g), numismatically very close, would belong to a group of the argentiferous metalla which, though divided among three provinces, lay in the same area and could have temporarily had the common administration. The reverse personification, perhaps *Moneta*, is found also on the third group of the anonymous quadrantes (*RIC II* p. 217), a circumstance to suggest that some groups of this class also pertained to mines (cf. H. Mattingly, *BMC III* 534 *). The suggestion seems to be confirmed by some finds of the coins of the second (*Minerva*) group on Kosmaj (3 specimens). One may conjecture that *Minerva* figured there as the goddess of silver, equivalent to *Diana* (cf. W. Roscher, *Myth. Lex.* II 2, pp. 3188sq.) who is absent on the anonymous quadrantes, though their list of divinities who may have personified metals is long (*Mars*, *Sol*, *Venus*, perhaps even *Jupiter* and *Mercury*). The change of the types of the assumedly analogous meaning was perhaps due to different reigns [probably, *Minerva* belongs to *Domitian's* time and *Diana* to that of *Marcus* (cf. (h)); *Moneta* is *Trajanic*].

Metal. Aurelianis are usually referred to the mines of the *Timachus* valley (*Moesia Superior*, now the river of *Timok*), on *Proc., De Aed.* IV 4 (p. 124,4—5 H.). This remains a plausible localization, though the argentiferous mines of the region are unimportant in comparison with its gold-, copper- and iron-mines. One should not exclude the identification with the argentiferous mines (the series' obverse type is *Diana*) of *Kosmaj* and *Rudnik* (*Metalli Ulpiani* under *Trajan*, *Metalli Aureliani* under *M. Aurelius?*), which were prominent during *Marcus' reign*.